

РУССКАЯ ПРАВДА КАК ОСНОВНОЙ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ ДОКУМЕНТ ДРЕВНЕЙ РУСИ

Анализируются процессы формирования княжеского законодательства древнерусского государства Русской правды на основе устного обычного права, составления сборников права («уставов»), предназначенных для осуществления судопроизводства.

RUS TRUTH AS THE MAIN JUDICIAL DOCUMENT OF THE ANCIENT RUS

Analyzes the processes of formation of the knjaziv's judicial system Rus Truth of the Ancient Rus, which is based on the oral customary law, regularization of the law bills («regulations»), intended for the justice administration.

УДК 002(477.5)“16/17”

Г. М. Савчук

Українська академія друкарства

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ ЯК ЦЕНТРАЛЬНИЙ ОРГАН ДІЛОВОДСТВА В ГЕТЬМАНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Розглянута політико-правова діяльність Генеральної військової канцелярії — одного з центральних органів влади української гетьманської держави XVII–XVIII ст. Увага акцентується на функціях канцелярії, що пов'язані з документообігом. Розкривається внутрішня структура та організація праці в цьому виконавчому органі.

Ключові слова: *Генеральна військова канцелярія, генеральний писар, канцелярист, ресент, канцелярський курінь*

Історія документообігу та діловодства на українських землях складає понад тисячу років. Починаючи від Київської Русі й до сучасності, вона пройшла кілька історичних етапів. Одним із найважливіших є період існування козацької держави — Гетьманщини, від середини XVII до другої половини XVIII ст. У цій державі виникла своя система документообігу, центром якої стала Генеральна військова канцелярія.

Попри те, що Генеральна військова канцелярія була основним органом виконавчої влади у Гетьманщині XVIII ст., малодослідженою залишається її політико-правова діяльність. Одним із перших досліджень з історії Генеральної військової канцелярії стала стаття Івана Джиджори «До історії Генеральної Військової Канцелярії» [3]. На сьогодні маємо, крім декількох праць М. Слабченка, виданих на початку XX ст., публікацію В. Стафійчука «Відбиття діяльності Генеральної військової канцелярії у козацьких літописах» (1997 р.) [10]. Дослідники якщо й торкалися діяльності Генеральної військової

канцелярії, то головню для характеристик судового аспекту її діяльності. Значною мірою наявну прогалину заповнювали наукові розвідки, приурочені діяльності органів влади в Гетьманщині. В. М. Єрмолаєв у роботі «Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.)» подає детальну класифікацію органів влади в Гетьманщині, починаючи з генеральних і завершуючи сотенними органами влади [5].

Залишається актуальним аналіз особового складу Генеральної військової канцелярії Гетьманщини XVIII ст. О. М. Апанович у статті «Про генеральну військову канцелярію» розглядає процес створення цього органу влади та його функції [1]. Характеристику окремим чиновникам подано в публікаціях «Урядові службовці Гетьманщини» та «Українські канцеляристи», де авторка досліджує виникнення, походження, статус військових канцеляристів. О. М. Апанович кваліфікує створений стан особливим колом української інтелігенції, оскільки військові канцеляристи відігравали важливу роль у розвитку політичної та правової культури українства та саме з них формувалась адміністративна бюрократія Гетьманщини [2].

З'ясуванням політичної культури військових канцеляристів Гетьманщини займався і П. М. Сас. У своїх працях історик деякою мірою торкається політико-правових поглядів цього прошарку, акцентуючи увагу на тому, що згадана категорія захищала принципи автономії Гетьманщини у складі Російської імперії. Автор робить висновок щодо наявності підстави виділити політичну культуру військових канцеляристів в окрему субкультуру [8]. У статті «Субкультура військових канцеляристів», аналізуючи літературу XVIII ст., авторами якої виступали представники вищої бюрократії Гетьманщини, як-от, «Літопис С. Величка», «Разговор Великороссии с Малороссией» С. Дівовича, «Щоденник» М. Ханенка, П. М. Сас ідентифікує політичну культуру згаданої категорії як культуру, що типологічно близька до політичної системи Речі Посполитої [9]. Натомість мусимо зауважити, що діловодський, документознавчий аспект діяльності Генеральної військової канцелярії залишається й досі недостатньо дослідженим [6, 11].

Попередником і взірцем для гетьманської Української козацької держави слугувала Запорозька Січ, де функції очільника канцелярії виконував військовий писар. Його, як і всю старшину, обирали на загальній козацькій раді, від імені кошового отамана та товариства він складав і підписував документи, очолював січову канцелярію, був начальником для всієї військової старшини, що займала посади писарів у паланках та в похідних командах. Посаду військового писаря обіймали високоосвічені люди, «обізнані на іноземних мовах і латині». Завдяки письменності й різнобічним знанням військовий писар користувався великою повагою у козаків. Його обов'язки вважалися настільки важливими, що якби хтось інший зважився замість нього писати від імені коша чи приймати листи, що передавалися на його ім'я, того страчували без пощади. У зв'язку з цим військовий писар нечасто переобирався на січовій раді. Протягом 1731–1775 рр. у війську запорозькому змінилося

лише чотири військові писарі. Разом із тим сам писар не підписувався на вихідних документах, а писав формулу «Атаман кошовий зо всім старшим и меншим низовим Войска Запорожского товариством» і зазначав прізвище кошового, якщо той був неписьменним. У випадку письменності кошового формулу і прізвище дописував він сам. Мешкав військовий писар в окремому приміщенні разом зі своєю канцелярією, до якої входили писарі різних рангів та кухар. При військовому писарі числилися помічник, виборний військовий підписарій і кілька чоловік «канцелярських різних службовців» (у 1775 р. їх було 20). У XVIII ст. військова канцелярія Січі налічувала до 48 осіб. Зовнішньою ознакою гідності війського писаря служив каламар (чорнильниця) у довгій срібній оправі, який під час ради писар тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо [12, с.141–142].

Як пише Дмитро Яворницький, запорозькі козаки більше спиралися на звичай, аніж на писане право, тож дотримувалися такої простоти і в канцелярії. Сучасники стверджують, що у запорожців не було ні окремої канцелярії, ні великого штату службовців — усі вхідні папери приймав військовий писар з помічником – підписарієм. Вони отримували й читали царські укази, королівські послання, ханські листи на військових радах і давали (за згодою ради) відповіді на викладені в документах пропозиції й заклики. Кожну письмову справу виконували на квартирі чи в курені писаря. Ні журналів повсякденного життя війська, ні записок про походи не велося. Сам Д. Яворницький, проте, вважав, що насправді козаки вели свої справи зовсім не так просто, а вказуючи на простоту свого життя й начебто відсутність будь-якої канцелярії, хотіли гарантувати так звані «військові секрети» і зберегти політичну незалежність свого ладу. Документи Самарсько-Миколаївського монастиря свідчать про наявність у запорозьких козаків архівів як при головній військовій канцелярії, так і при кожній паланці (розрахункові записи з монастирем, ревізії). Так, під час суперечки за володіння Самарським узбережжям 1753 р. запорожці зверталися «к войсковой архивъ», де знайшли копії з універсалу Б. Хмельницького 1655 р. й указу імператриці Єлизавети Петрівни 1746 р. Окремий ордер від імені коша в Самарську паланку 4 лютого 1755 р., окрім іншого, наказував «содержать в сохранении для ведения при архиві в паланці, и при переміні с рук на руки, с прочими ділами, полковникам отдавать, дабы излишних переписок и затруднений не последовало». У жовтні 1769 р. запорозькі козаки, вирушаючи в похід, вели також детальний щоденник із зазначенням кількості всього війська, місць переправ, зупинок, сутичок, кількості захопленої здобичі й послідовного опису повернення у Січ. «Таким чином, і в цьому плані січове товариство стояло на стадії цілком організованого державно-соціального суспільства людей, що жили не лише інтересами нинішнього дня, а й інтересами віддаленого майбутнього, на котре вони завжди дивилися здалека перспективою свого розуму» [12, с. 312–313].

Устрій Гетьманщини, на відміну від Запорозької Січі, характеризувався виведенням на чільне місце посади гетьмана, яка відтіснила на задній план козацьку раду. При особі гетьмана ще за часів Б. Хмельницького була утворена

Генеральна військова канцелярія — установа, що залежала в своїх функціях від особи гетьмана й ради старшинської, а в канцелярських функціях — від *генерального писаря*. Безпосередньо керував канцелярією *старший канцелярист*, або, як його називали, *реєнт канцелярії*, входили до неї й канцеляристи. Сама Генеральна військова канцелярія складалася з «присутствія» — розпорядчого органу, куди входили генеральна старшина і канцелярія у вузькому розумінні органу виконавчого. Ось як про це пише О. Шафонський: «Генеральная Войсковая Канцелярія при Гетмане хотя и была, но она до 1734 года не касалась до гражданских дел, а называлась Генеральной для того, что в ней общие, до всей Малой России касающиеся и от Гетмана зависящие дела отправляемы были. Главное начальство имел в ней Писарь Генеральный, а под ним был регент, после старшим канцеляристом названный, и войсковые канцеляристы». «Присутствие» Генеральної військової канцелярії складалося з генеральної старшини і більше нагадувало малу старшинську раду, ніж канцелярію. За відсутності гетьмана вся повнота влади переходила до неї. Коли гетьманство було скасовано (1764 р.), зліквідували й Генеральну військову канцелярію як вищий керівний орган.

Як зазначалося, канцелярія у вузькому значенні, тобто як орган технічний, перебувала під головним керуванням генерального військового писаря та реєнта Генеральної військової канцелярії. Писареві указом Петра I (1720 р.) доручено було, «чтобы в записных книгах включались по порядку все гетманские универсалы и письма, равно и бумаги, подписываемые генеральным писарем в болезнь гетманскую».

Для керування справами окремих полків Генеральну військову канцелярію поділено було на «повытъя». Писарю як начальнику канцелярії підпорядковувався цілий штат службовців та осіб, котрі готувалися до службової кар'єри: підписки, протоколісти, реєстратори, копійсти, толмачі та «повитчики». Усі вони звалися канцеляристами. Загалом усі канцеляристи, підканцеляристи та й сам писар називалися військовими [7, с. 46–47].

Генеральний писар завідував гетьманською канцелярією, провадив дипломатичні відносини і, як зауважували вже сучасники-іноземці, за своїми функціями нагадував західноєвропейського канцлера (хранителя печатки). Власне, Гадяцька угода 1658 р. увела у Великому князівстві Руському посаду канцлера, яку обіймав Юрій Немирич, однак після його загибелі 1659 року зникла й сама посада. Роль генерального писаря визначалася його близькістю до гетьмана: так, І. Виговський при Б. Хмельницькому мав навіть право підписувати замість гетьмана універсали. Клейнодом — атрибутом уряду генерального писаря — служила державна печатка, яку він зберігав і прикладав до важливих актів.

У XVIII ст. організація, якою завідував генеральний писар, перетворилася в постійно діючий орган влади. Фактично такий орган здійснював усе військове, адміністративне, судове й фінансове управління. Гетьман через Генеральну військову канцелярію управляв військовими, адміністративними, судовими й фінансовими справами держави. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалася гетьману, а генеральний писар безпосередньо керував її

діяльністю. До складу канцелярії входила вся генеральна старшина, крім генерального судді. Вона здійснювала нагляд за рішеннями Генерального військового суду з кримінальних і політичних справ. Місцем перебування канцелярії була гетьманська резиденція (Чигирин, Батурич, Глухів). 28 листопада 1720 р. указом Петра I канцелярію позбавили фінансових і судових функцій. З 1722-го діяльність Генеральної військової канцелярії контролювалася Малоросійською колегією. В 1727–1734 рр., за гетьманства Д. Апостола, вона знову підпорядковувалась гетьману, а після його смерті реорганізована в Правління гетьманського уряду. За гетьмана К. Розумовського була знову відновлена і функціонувала до остаточної ліквідації російським урядом гетьманства 10 (21) листопада 1764 р.

Для підготовки канцеляристів Генеральної військової канцелярії існував спеціальний навчальний заклад, уперше згадуваний у «Щоденнику» генерального підскарб'я Якова Марковича приблизно 1748 р. — *канцелярський курінь*. Він функціонував у гетьманських столицях Батурич і Глухові. До куреня приймали переважно вихідців із козацько-старшинських родів. Кандидати мали добре знати граматику, риторику, основи філософії та логіку, тож часто це були випускники Києво-Могилянської академії. Після успішного складання ними вступних іспитів їх приводили до присяги й вносили до списку військових канцеляристів.

Канцеляристи проживали в окремому будинку (курені). За деякими даними, вони перебували на повному державному забезпеченні, за іншими — навчалися за власний кошт. Слухачі канцелярського куреня вивчали іноземні мови, юриспруденцію, камеральні (фінансово-економічні) науки, військову справу, спів, музику (зокрема гру на скрипці, флейті, басах), були також, умовно кажучи, спортивні заняття з удосконалення фізичного стану тіла. Така багатогранність пов'язана з тим, що канцелярський курінь готував кадри не лише для Генеральної військової канцелярії, а й для інших державних, адміністративно-судових і фінансових органів Гетьманщини. Крім того, у неділю та релігійні свята канцеляристи куреня співали у місцевій церкві.

За провини слухачі канцелярського куреня підлягали покаранням, зокрема «посиланню на гармату»: порушник повинен був три години просидіти на військовій гарматі, що вважалося великим безчестям. Навчання військових канцеляристів поєднувалося з практикою: їм доручали вести окремі справи (у тому числі скарги на рішення щодо розподілу землі), а також призначали до складу різних комісій, що виїжджали для розгляду справ у полки й сотні. Відповідно до вимог прибулого канцеляриста в сотні мали зустрічати з корогвами й усіма військовими почестями. Слухачів куреня часто запрошували до гетьманського двору взяти участь у різних урочистостях [4, с. 10]. Після закінчення навчання в канцелярському курені канцеляристи обіймали посади у Генеральній військовій канцелярії, канцелярії Генерального обозного, в Генеральному військовому суді, полкових канцеляріях і судах тощо.

Таким чином, Генеральна військова канцелярія виступала чи не центральним виконавчим органом Гетьманщини, виконуючи як внутрішньо-,

так і зовнішньополітичні функції. Не дивно, що генерального військового писаря іноземні джерела часто називають «канцлером» Української козацької держави. Постійно перебуваючи у відносинах з Російською, Османською імперіями, Річчю Посполитою та іншими державами з розвинутими системами діловодства, молода держава повинна була й сама організовувати документообіг на належному рівні. Підготовку кваліфікованих кадрів здійснював спеціальний орган — канцелярський курінь. Отож Генеральна військова канцелярія стала центральним органом діловодства в гетьманській Україні.

1. Апанович О. М. Про генеральну військову канцелярію у XVIII ст. / О. М. Апанович // Урядовий кур'єр. — 1995. — 31.01. — С. 12. 2. Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 92–97. 3. Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії / Іван Джиджора // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1912. — Т. CVII, кн. 1. — С. 39–51. 4. Довідник з історії України / [за ред. І. Підкови та Р. Шуста]. — К. : Генеза, 1995. — Т. 2. — 440 с. 5. Єрмолаєв В. М. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.) : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв. — Х. : Право, 2002. — 176 с. 6. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В. Панашенко. — В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К. : Генеза, 1998. — С. 252–276. 7. Панченко П. П. Вступ до фаху : навч. посіб. [для студ. спец. «Документознавство та інформаційна діяльність»] / Панченко П. П., Захарова В. І., Клименко Т. В. — Черкаси : СУЕМ, 2007. — 88 с. 8. Сас П. Військові канцеляристи в Україні у XVIII ст.: засади елітарної свідомості / П. Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 226–238. 9. Сас П. Субкультура військових канцеляристів / П. Сас // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 185–213. 10. Стафійчук В. Відбиття діяльності Генеральної військової канцелярії у козацьких літописах XVII–XVIII ст. / В. Стафійчук // Наукові записки ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. — К., 1997. — Т. 2. — С. 100–118. 11. Швидько Г. К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ : Генеза, 2001. — С. 317–329. 12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : [у трьох т.]. / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. І. Сварника. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ВОЙСКОВАЯ КАНЦЕЛЯРИЯ КАК ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ОРГАН ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В ГЕТЬМАНСКОЙ УКРАИНЕ

Статья посвящена Генеральной войсковой канцелярии — одному с центральных органов власти украинского гетманского государства XVII–XVIII вв. Исследуются функции канцелярии, связанные с документообращением. Раскрывается внутренняя структура и организация труда в этом исполнительном органе.

GENERAL MILITARY SECRETARIAT AS CENTRAL ORGAN OF DOCUMENTATION IN HETMAN'S UKRAINE

The article deals with General military secretariat – one from central organs of state power in Ukrainian hetman's state 17-18 cc. Functions of secretariat connected with documentation are noted. Internal structure and work organization in this executive organ are exposed.